

ТУВА БӨӨ МӨРГӨЛИЙН СУДЛАГДСАН БАЙДАЛ

Б. Мөнхцэцэг*

Товч агуулга: Үндэсний цөөнхийн цөөнх болсон түрэг хэлтэй тувачуудын бөө мөргөл нь монгол туургатан бусад үндэстэнгүүдийн бөө мөргөлийг бодвол тун бага судлагдсан байна. Монголын судлаачдаас гадна гадаадын олон арван эрдэмтэд тува бөө мөргөлийг ‘шарын шашинд уусаж мөн чанараа алдаагүй, эрт дээр үеэс уламжилж ирсэн бөөгийн зан үйлээ хэвээр нь хадгалж ирсэн, байгалтайгаа харилцан шүтэлцээтэй амьдардаг ард түмэн’ гэдгээр нь илүү сонирхон судалж ирсэн байна. Цөөн тооны эрдэмтэн, судлаачид тува бөө мөргөлийн талаар судалж эрдмийн зэрэг хамгаалсан байна.

Түлхүүр үгнүүд: тува бөө мөргөл, цаатан тува, оросын тувачууд, онгод, зан үйл

Тува үндэстэнгүүд Монгол, Орос болон Хятад гурван улсын тодорхой газар нутагт амьдардаг ба тодруулбал Монгол улсын Ховд аймгийн төв болон Буянт сум, Баян-Өлгий аймгийн Цэнгэл сум, Хөвсгөл аймгийн Цагаан-Уул, Баянзүрх, Ринченлхүмбэ, Халх сумдад (цаатангууд), Сэлэнгэ аймгийн Зүүн бүрэн, Төв аймгийн Заамар сум, Дарханы Орхон, Улаанбаатар хот, мөн Оросын Холбооны улсын Бүгд найрамдах Тува улсад, БНХАУ-ын Шинжан Уйгарын Алтай аймагт тус тус амьдарч байна. Тува үндэстэн нь монгол туургатан үндэстний нэг бөгөөд түүнчлэн түрэг хэлтний бүлэгт хамаарагддаг учраас их онцлог үндэстэн юм. Социализмын он жилүүдэд Монгол оронд монголчуудын үндсэн шүтлэг болсон бөө мөргөлөө шүтэх нь хаалттай байсан ба 1990 оны ардчилсан хувьсгал ялсны дараагаар бөө мөргөл шүтэх явдал сэргэсэн. Монгол улсын үндэсний цөөнхийн цөөнх болсон түрэг хэлтэй Тувачуудын хувьд эрт дээр үеэс өвөг дээдсийн шүтэж ирсэн бөө мөргөлийн шүтлэгээ одоо ч гэсэн хэвээр нь хадгалан шүтэж яваа билээ. Тувачуудын бөө мөргөлийг:

1. Монголын тувачуудын бөө мөргөл

2. Оросын тувачуудын бөө мөргөл

3. Хятадын тувачуудын бөө мөргөл гэж 3 хуваан авч үзэх нь зүйтэй болов уу. Яагаад гэвэл тувачууд тухайн амьдарч байгаа орчин ахуй, соёл, хэлтэйгээ зохицон уусах хандлага ажиглагдаж байна. Жишээ нь, монголд амьдарч байгаа тувачууд тува хэлийг монгол хольж ярьдаг, мөн монгол ёс заншил, буддын зан үйлээс ч амьдрал ахуйдаа хэрэглэж байна. Миний хувьд Монголын болон Оросын тувачуудын бөө мөргөлийн судлагдсан байдлыг судалсан үзсэн билээ. Эхлээд монголын тувачуудын бөө мөргөлийн судлагдсан байдлыг авч үзье. Монголын цаатан тувачуудын бөө мөргөлийн талаар эрдэмтэн С. Бадамхатан “Хөвсгөлийн цаатан ардын аж байдлын тойм” (1962),

С. Бадамхатан. “Тува- цаатан”, (Монголын угсаатны зүй, III боть, УБ, 1996. 270- 297-р тал), Д. Балжинням “Монгол угсаатны бөө мөргөл, дэг ёс, шившлэгтэй яруу найраг” (2005) зэрэг бүтээлүүдийг эс тооцвол ямар нэгэн дорвитой эрдэм шинжилгээний зохиол бүтээл гараагүй

*Монгол Улсын Их Сургууль

зэргээс харахад монгол дахь тува бөө мөргөл нь халх, буриад, дархад бөө мөргөлийг бодвол тун бага судлагдсан гэж хэлж болохоор байна. Энэ нь тувачууд түрэг хэлний бүлэгт багтдаг тува хэлээр ярьдаг учраас, судлаачид тува хэл мэддэггүйгээс судлахад бэрхшээлтэй байсан байж болох юм. Яагаад гэвэл тухайн зайран, удган нь бөөлөх болон бусад зан үйлээ тува хэл дээр хийдэг учраас судлаач хүний хувьд тува бөө мөргөлийг судлахад тува хэлийг мэдэж байвал их чухал юм.

Тува бөө мөргөлийн судлагдсан байдлыг ажиглахад монголын тува бөө мөргөлийг монгол судлаачдаас илүүтэйгээр гадаадын олон эрдэмтэд судалж, ном бүтээлүүд гаргасан байна. АНУ-ын бөө судлалын “Майкл Харнер” (Micheal Harner) сангийн эрдэмтэд 2011 онд Монгол ирж Хөвсгөл аймгийн нутгаар явж зайран, удган нартай биечлэн уулзаж хийсэн судалгааны материалаа олон улсын бөө судлалын “Shamanism annual” сэтгүүлийн нэг дугаарыг монгол бөө мөргөлд зориулсан хэвлүүлжээ. Үүнд: Кевин Төрнэр (Kevin Turner) “Монголын бөө мөргөлийн дахин сэргэлт” (A Revival of Mongolian shamanism) (2011), Франк Липп (Frank J. Lipp) “Нийгэм, улс төрийн түвшинд бөө мөргөлийн дахин сэргэлт” (The revival of shamanism in state-level societies: The central Asian case) (2011), Сузан Грималди (Susan Grimaldi) “Монголын цаатангууд” (Tsaatan reindeer people of Mongolia) (2011) бүтээлүүд хэвлүүлсэн байна. Мөн тува бөө төдийгүй Оросын буддизмыг шүтдэг үндэстэнгүүдийн бөө мөргөлийг судалж олон бүтээл гаргасан эрдэмтэн бол Фридман Ньюман юм. Тэрээр Хөвсгөлийн зайран, удган нарын талаар судалж “Уул тайга, хээр талын дунд: Хөвсгөл аймгийн удганууд” (Amidst steppe and Taiga: Women shamans in Hovsgol province, Mongolia) (2004), мөн олон жил цаатангуудын дунд амьдарч тэдний ахуй амьдрал, бөө мөргөл, шүтлэг, бишрэлийн талаар судалсан хүн бол Америкийн эрдэмтэн Алан Вийлэр /Alan Wheeler/ юм. Тэрээр судалгааныхаа ажилд тулгуурлан 1999 онд “Духа хүмүүс: Монголын цаатангууд” (The Dukha: Mongolia’s reindeer herders) (1999) хэмээх сонирхолтой ном бичсэн байна.

Мөн Жакобсон Естер (Jacobson, Esther) “Бөө нар, бөө мөргөл болон Монгол Алтайн нуруу дахь балар эртний үеийн хадны сүг зурагт хүн төрхийг дүрсэлсэн дүрслэл” (Shamans, shamanism, and Anthropomorphizing imagery in prehistoric rock art of the Mongolian Altai) (2001), Кристина Пратт (Christina Pratt) “Бөө мөргөлийн нэвтэрхий толь, боть 1, 2” (Encyclopedia of Shamanism, vol 1; 2) (2007), Фигурейдо. Д. (Figureido, k. D) “Бөөг бөөтэй харьцуулах нь: Тува бөө мөргөлийн уламжлал ба өөрчлөлт” (Shaman vs shaman: Tradition and change in Tuvan shamanism) (1997) зэрэг тува бөө мөргөлийн талаар ном зохиол гаргажээ. Норвегийн эрдэмтэн Бенедикте Кристенсен 2000-2001 онд ОХУ-ын Тува улс, Хөвсгөл аймагт ирж Цаатан тува бөө нартай уулзаж, монгол бөөгийн талаар судалгаа хийж “Мэдлэгийн амьд орчин: Монголын хойд хэсэгт амьдардаг Духа Тувачуудын дунд хийсэн бөө мөргөлийн талаарх судалгаа, шинжилгээ” (The living landscape of knowledge: An analysis of shamanism among the Duha Tuvians of Northern Mongolia) эрдэм шинжилгээний бүтээлээ Норвегийн их сургуулийн эрдэм шинжилгээний бичигт нийтлүүлсэн ба 10 гаруй жилийн туршид зун бүр Хөвсгөл аймагт ирж, цаатангуудын бөө мөргөлийг судалж байгаа эрдэмтэн билээ.

Бельгийн эрдэмтэн Жан Алфен, Жоси Калазанс (Jan Alphen, José C. Calazans) Тувачуудын бөө мөргөлийг судалж “Бөөгийн хүчинд автах нь: Тувагийн бөө мөргөл” (Spellbound by the Shaman: Shamanism in Tuva) (1997) номоо, Английн эрдэмтэн Кароле Пегг (Carole Pegg) “Монгол хөгжим, бүжиг болон аман хүүрнэл: ижилсэл болон ялгааг авч үзэх нь” (Mongolian Music, Dance, & Oral Narrative: Performing Diverse Identities) (2001) бүтээлээ гаргажээ. Туркийн эрдэмтэд түрэг хэлтэй ард түмэн гэдгээр нь Тува үндэстний бөө мөргөлийг судалсан. Судлаач Акинси Еббар (Akinçi, Ebrar) Баян Өлгий аймгийн Цэнгэл сумын тувачуудын бөө мөргөлийн талаар судалгаа хийж “Баруун Монголын Цэнгэл сумын тувачуудын бөөгийн онгод оруулах зан үйл” (Shamanic Initiation Among the Tsengel Tuvans of Western Mongolia) сэдвээр 2004

онд Станбулын их сургуульд магистрын зэрэг хамгаалсан байна. Эрдэмтэн Татар Магдалена монголын уулын тахилгын талаар, Алтайн үндэстнүүдийн онгод, бөөгийн зан үйлийн талаар “Уулын тахилгын талаарх 2 бичвэр” (Two Mongol texts concerning the cult of the mountains) (1976), “Алтайн хүмүүсийн гунигт болон этгээд онгодууд” (Tragic and stranger Ongons among the Altaic peoples) (1982) хоёр ном гаргасан байна.

Одоо Оросын тувачуудын бөө мөргөл хэрхэн судлагдсаныг авч үзье. Социализмын үед бөө мөргөлөө шүтэх явдал нь хаалттай байсан ба энэ талаар судалгаа хийх нь бас хаалттай байсан гэж хэлж болно. Орос оронд ардчилал ялснаас хойш тувачуудын бөө мөргөлөө шүтэх нь сэргэж, эрдэмтэн судлаачид тува бөө мөргөлийг судалж эхэлсэн байна. ОХУ-дахь Тува бөө мөргөлийг Орос улсын, Оросын тувагийн, мөн гадаадын олон арван эрдэмтэн судлаачид судалсан байдаг. Тува бөө мөргөлийг хамгийн олон жил судалж байгаа тува бөө мөргөл судлалын “эцэг” гэж хэлж болох хүн бол ОХУ-ын Тувагийн бөө мөргөлийн “Дүнгүр” төвийн тэргүүн, өдгөө 90 насыг зооглож байгаа эрдэмтэн Монгуш Бораховых Кенин-Лорсан юм. Тэрээр дэлхийн бөө судлалд оруулж буй хувь нэмрийг нь өндрөөр үнэлж эрдэмтэн Монгуш Кенин-Лорсанг АНУ-ын Бөө мөргөл судлалын сангаас “Дэлхийн амьд эрдэнэ” хэмээх хүндтэй шагналаар шагнасан. Тэрээр тува бөөгийн түүх, яруу найраг, хувцас, хэрэглэл, тамлага, тахилга, зан үйл зэргийг бүх талаас нь судалж зохиол бүтээлээ орос, тува, герман, англи хэл дээр гаргаж дэлхий дахины хүртээл болгосон эрдэмтэн судлаач юм. 1996 онд Москвад “Тува бөө мөргөлийн угсаатны зүйн асуудлууд” сэдвээр докторын зэрэг хамгаалсан байна. Тувагийн эрдэмтэд өөрийн бөө мөргөлөө судалж чамгүй олон бүтээл гаргасан байна. Монгуш Кенин-Лорсан эрдэмтэн одоогоор тува бөө мөргөлийн талаар судалгаа хийж, хамгийн олон ном бүтээл гаргасан эрдэмтэн болоод байна. Тэрээр 20 гаруй бүтээлээ Тува, Орос, Англи, Герман хэл дээр гаргаж дэлхий нийтийн хүртээл болгожээ. Үүнээс дурдвал (Обрядовая практика и фольклор Тувинского шаманства) (1987), “Тувагийн бөө, удганууд” (Шаманы Тувы) (1992), “Тува бөөгийн тамлагууд” (Тыва хамнарнын алгыштары) (1992), “Тува бөөгийн ид шид” (Магия тувинских шаманов) (1993), “Тува бөөгийн аман зохиол” (Tuvan shamanic folklore) (1995), “Тува бөөгийн тамлагууд” (Алгыши тувинских шаманов) (1995), “Тува бөө мөргөлийн угсаатны зүйн судлалын асуудлууд” (Проблемы этнографического изучения тувинского шаманизма: По материалам шаманского фольклора) (1996), (Shamanic songs and myths of Tuva) (1997), “Тува бөөгийн домгууд” (Мифы тувинских шаманов) /Тыва хамнарнын торулгалары/ (2002), (Тувинские шаманы), Москва (2009), (Дыхание черного неба: мифологическое наследие тувинского шаманства) (2010), (Schamanengeschichten aus Tuwa) /Myths and Legend of Tuvan Shamans/ (2011), (Schamanengesänge aus Tuwa) [Songs of Tuvan Shamans- the Algyshstar], (2013) (герман хэлээр) зэрэг бүтээлүүд орно. Мөн түүнчлэн тувагийн эрдэмтдийн бүтээлүүдээс дурдвал Сузуки Валентина (Suzuki, Valentina. U) (Shamanism and musical folklore) (1995), Мижит Э.Б. (Космология тувинского шаманизма. Экология и традиционные религиозно-магические знания) (2001), Слжисарев, Сергей, Ай- Чүрек Оюун (Шаман контакный человек) (2001), Март –оол. С (Персоналии тувинских шаманов (шаман Тойтук-хам) и проблема создания биографической базы данных сибирских шаманов) (2002), С. К Шойгу, К. Д Аракчаа (Урянхай --Тыва дептер: Племена Саяно-Алтая, урянхайцы) (2007), Симчит. К. Маадыр Авый-оолович (Лексика шаманизма в тувинском языке) (2010) зэрэг олон ном, зохиол гаргасан байна. Оросын тувагийн бөө мөргөлийг судалсан гадаадын судлаачдын бүтээлээс харахад Оросын тувачуудын бөө мөргөлийг:

1. “Сибирийн бөө мөргөлтэй үндэстэн”, мөн түүнчлэн

2. “Орос дахь буддын шашинтай ард түмэн” гэсэн 2 төрлөөр судалсан байдал харагдаж байна.

Оросын эрдэмтэд тува бөө мөргөлийг XIX зууны сүүл үеэс судалж эхэлсэн. Үүнд хамгийн анхан Эрдэмтэн Потанин Г.Н. Монголын баруун хойд хэсгийн ард түмний бөө мөргөлийн

талаар судалж “Очерки северо- западное Монголии”, (1881-83) бичсэн бол А. В. Анохин Алтайд амьдардаг ард түмнүүдийн бөө шүтлэгийг судалж “Алтайчуудын бөөгийн материал” гэдэг номыг 1925 онд хэвлүүлжээ. Эрдэмтэн В. Бонак ОХУ-ын тувачуудын бөө мөргөл, түүний онцлогийг тусгасан бүтээл (Bounak, V. Un pays de l'Asie peu connu: le Tannu –Touva) (1928), И. Косоков “Хойд Ази дахь бөө мөргөлийн асуудал” гэдэг зохиол бичиж 1930 онд хэвлүүлжээ. Левин, Потапов нар (М. G. Levin, L. P. Potarov) Сибирийн ард түмний бөө мөргөлийн талаарх “Сибирийн ард түмэн” (The peoples of Siberia) (1964) бүтээлдээ Тувагийн бөө мөргөлийн талаар хийсэн судалгааны ажлаасаа оруулсан байна.

Тува бөө мөргөл, түүний хувцас, хэрэглэлийн талаар судалгаа хийж нилээдгүй бүтээл гаргасан хүн бол В.П. Дьяконова юм. Тэрээр “Тува удганы хэрэглэл, зүүлт” (The Vestments and Paraphernalia of a Tuva shanamesse) (1978), “Тува бөө ба түүний нийгмийн үүрэг” (Тувинские шаманы и их социальная роль в обществе) (1981), “Түрэг хэлтэй тувачуудын бөө мөргөл” (Некоторые этнокультурные параллели в шаманстве тюркоязычных народов Саяно- Алтая. Этнокультурные контакты народов Сибири) (1984), “Тувагийн бөө мөргөл” (Shamans in traditional Tuvinian society) (1994), “Өмнөд хэсгийн тувачуудын бөө мөргөл” (Шаманство южных тувинцев (по материалам 1960-1970-х гг) (2004) зэрэг бүтээл гаргасан. Мөн эрдэмтэн судлаач Алексеев Н.А. “Сибирийн түрэг хэлтэй ард түмнүүдийн бөө мөргөл” (Шаманизм тюркоязычных народов Сибири) (1984), Мелчаков. А. (Tuva: from shaman to Buddha) (2001) өгүүлэл, Бутанаев В. Я. “Хонгорайн уламжлалт бөө мөргөл” (Традиционный шаманизм Хонгороя) (2006) зэрэг олон бүтээлүүд гаргасан байна.

Германы эрдэмтдээс Иохансен Улла, Оелшлагел. А, Харле-Силвеннойн (Harle- Silvennoinen) нар тува бөө мөргөлийг судалж сонирхолтой бүтээлүүд гаргажээ. Үүнээс дурьдвал: Харле-Силвенной “Дуу болон хэнгэргийн дуутай орон: Тува бөөгийн дуудлагыг хүлээн авах нь” (In the land of song and the drum: Receiving inspiration from Tuvan shamans) (1982), Иохансен Улла (Johansen, Ulla) “Бөө мөргөлийн философи: Сүнс – Тува дахь өөрчлөгдөж буй ойлголт” (Shamanistic philosophy: Soul – A changing concept in Tuva) (2003), Оелшлагел. А (Oelschlägel. A) (Der weiße weg: Naturreligion und divination bei den West-Tuva im Süden Sibiriens) (2004) зэрэг бүтээлүүд орно.

Францын эрдэмтэн Жан-Поль Ру нь түрэг болон монголчуудын шүтлэг мөргөлийн талаар судалгаа хийж “Түрэг, Монголчуудын шашин шүтлэг” (La religion des Turcs et des Mongols) (1984) хэмээх ганц сэдэвт зохиол, эрдэмтэн Мари-Доменик Эвен монгол бөөгийн тамлага, дуудлагыг судалснаар “Даяан Дээрхийн дуудлага, тамлага” (Dajan Deerx invoque) (1984), мөн Ч. Степаноф Тувагийн шилжилтийн үеийн бөө мөргөлийг судалж “Тува дах бөө мөргөл болон нийгмийн шилжилт” (Chamanisme et transformation sociale a Touva) (2004) гэсэн бүтээл гаргасан нь бөө мөргөл судалдаг олон судлаачдад үнэ цэнэтэй гарын авлага материал болж өгсөн юм.

Английн Кембрижийн их сургуулийн эрдэмтэн Каролайн Хамфреи Тува бөө мөргөлийг судалж Тувагийн эрдэмтэн Монгушын хамт “Тува лам-бөө нар: Мөнгөн тайгаас” (Tuvinian Lama-Shamans. Some stories from Mongun Taiga) (1991) гэсэн бүтээл гаргажээ. Унгарын эрдэмтэн В. Диозеги нь тува, дархад, буриад бөө мөргөлийг, М. Хоппал тува бөө мөргөлийг судалж монгол бөө мөргөлийн судлалд асар их хувь нэмрээ оруулсан эрдэмтэд юм. Эрдэмтэн Диозеги өөрийн биеэр монголд ирж Хөвсгөл аймгийн нутгаар явж зайран, удган нартай уулзаж байсан сонирхолтой баримтууд байдаг. Унгарын эрдэмтдийн бүтээлүүдээс дурдвал, Диозеги (Dioszegi, V) “Монголын бөө мөргөлийн асуудлууд” (Problems of Mongolian shamanism) (1961), “Тува бөө мөргөл” (Tuva shamanism) (1962), Вайнштейн (Vajnstejn, Sevyan I) “Тува (Соёт) бөөгийн хэнгэрэг ба хэнгэргийг амилуулах ёс” (The Tuvan (Soyot) shaman's drum and the ceremony of its “enlivening”) (1968), В. Диозеги, М. Хоппал (Vilmos Diószegi, Mihaly Hoppal) “Сибирийн бөө мөргөл” (Shamanism in Siberia) (1978), В. Диозеги, М. Хоппал (Vilmos Diószegi, Mihaly Hoppal)

“Сибирийн ард түмний итгэл үнэмшил ба бөө мөргөлийн уламжлалууд” (Folk beliefs and shamanistic traditions in Siberia) (1996), Вайнштейн (Vajnstejn, Sevyan I) “Тува бөө мөргөлийн онгодууд” (The eerens in tuvan shamanism) (1996) зэрэг ном зохиол багтана.

АНУ-ын эрдэмтдээс дурьдвал монгол бөө мөргөлийг нилээд сайн судалж байгаа эрдэмтэн бол Фридман Ньюманн (Fridman, Eva Jane Neumann) юм. Тэрээр “Ариун газарзүй: Оросын буддизм шүтдэг бүгд найрамдах улсуудын бөө мөргөл” (Sacred geography: Shamanism in the Buddhist republics of Russia) (1998), “Тува бөө мөргөл” (Tuvan shamanism) (2002), “Ариун газарзүй: Оросын буддизм шүтдэг ард түмнүүдийн бөө мөргөл” (Sacred Geography: Shamanism Among The Buddhist Peoples of Russia) (2004) ном бүтээл гаргажээ. Мөн өөрийгөө монгол гаралтай гэдэг Жулиа /Julia Ann Stewart/ буюу Сарангэрэл удган /Sarangerel Odigan/ нь буриад, тувагийн нутгаар явж, бөөгийн олон зан үйлд оролцож, бөөлж байсан ба бөөгийн талаар “Хийморь хөлөглөх” (Riding windhorses: A journey into the heart of Mongolian shamanism) (2000), “Онгодын сонголт” (Chosen by the spirits) (2001) гэсэн хоёр ном гаргасан байдаг.

Тува бөө мөргөлийн талаар судалгаа хийж, доктор, магистрын зэрэг хамгаалсан эрдэмтэд:

1. Монгуш Бораховых Кенин-Лорсан. “Проблемы этнографического изучения тувинского шаманизма. По материалам шаманского фольклора”. Москва.1996 (Тува бөө мөргөлийн угсаатан зүйн судалгааны асуудлууд)

2. Ондар, Татьяна Алексеевна, “Психологические функции шаманизма в современных социальных и политических процессах”, Москва. 1998, (орчин үеийн нийгэм, эдийн засгийн үйл явц дахь бөө мөргөлийн сэтгэл зүйн функцууд)

3. Симчит. К. Маадыр Авый-оолович. “Лексика шаманизма в тувинском языке”. Москва. 2010. (Тува хэл дэх бөө мөргөлийн нэр томъёонууд) сэдвээр тус тус докторын (Ph.D) зэрэг хамгаалсан байна.

4. Акинси Еблар (Akinci, Ebrar). “Shamanic Initiation Among the Tsengel Tuvans of Western Mongolia” Станбул. 2004. (Баруун Монголын Цэнгэл сумын тувачуудын бөө болох зан үйл) сэдвээр магистрын зэрэг хамгаалсан байна.

Дүгнэлт

Монгол дахь тувачуудын бөө мөргөлийг судалсан байдлыг авч үзэхэд монгол судлаачдаасаа илүү гадаадын эрдэмтэд их судалсан байна. Мөн монголын бөө мөргөлийг гадаадын судлаачид:

1. Түрэг хэлтэй үндэстний бөө мөргөл
2. Эрт дээр үеэс уламжилж ирсэн бөөгийн зан үйлээ хэвээр нь хадгалж ирсэн ард түмэн гэдгээр нь судалж үзсэн байна.

ОХУ-ын тувагийн олон эрдэмтэн судлаачид өөрийн тува бөө мөргөлийг судалсан байдгаас эрдэмтэн Монгуш Кенин- Ловсан бүх талаас нь судалж 20 гаруй ном бичиж Тува, Орос, Англи Герман хэл дээр хэвлүүлсэн байна. Тува бөө мөргөлийг гадаадын олон эрдэмтэд судалж нилээдгүй бүтээл гаргажээ. Тэд Оросын тувачуудын бөө мөргөлийг:

1. Сибирийн бөө мөргөлтэй үндэстэн,
2. Орос дахь буддын шашинтай (Буриад, Халимаг, Тува) үндэстний бөө мөргөл гэдгээр нь судалсан. Тува бөө мөргөлийг ийм 2 янзаар судалсан байна.

Тийм болохоор монгол болоод гадаадын эрдэмтэн судлаачид ерөнхий нийтлэг зарчмын үүднээс ихэвчлэн судалсан байдаг ба түрэг үндэстний хувьд адил төстэй болон ялгаатай хийгээд бүх үндэстний соёл шүтэн барилдлагатай, мөн биеэ даасан ялгаатай соёл байна хэмээхэд миний судалгаа голлон чиглэх юм.

Abstract

Today the Tuvan shamanism has been studied less than those of the other ethnic groups in Mongolia. The Tuvans are very distinctive nationality, because although they are one of the Mongol ethnic groups, they speak the Tuvan language which belongs to the Turkic language family. Many Mongolian scholars, as well as foreign researchers have studied the Tuvan shamanism as it has been keeping its nature and shamanic rituals for the centuries as if their ancestors did. Not many scholars have done research work on the Tuvan shamanism.

Номзүй

1. С. Бадамхатан. Хөвсгөлийн цаатан ардын аж байдлын тойм. УБ. 1962.
2. С. Бадамхатан. “Тува- цаатан”, (Монголын угсаатны зүй, III боть, УБ, 1996. 270- 297-р тал),
3. Монгуш Бораховых Кенин-Лорсан Тыва хамнарнын алгыштары, Кызыл, 1992.
4. Симчит. К. Маадыр Авый-оолович. Лексика шаманизма в тувинском языке. Автореферат дисс...к. филол. н., Москва. 2010.
5. Christina Pratt. Encyclopedia of Shamanism-vol 1, 2 , 2007./Tuva, burayt sh-sm/
6. Kevin Turner. A Revival of Mongolian shamanism. ‘Shamanism annual’ Journal of the Foundation for Shamanic Studies. Issue 24.2011.
7. Mariko Namba Walter, Eva Jane Neumann Fridman “Shamanism: An encyclopedia of world beliefs, practices and culture”. 2004.